

Shahid Bahonar
University of Kerman

Journal of Iranian Studies

ISSN: 1735 - 0700

Journal of Iranian Studies

The Reflection of the Lives of Working Children in the Travelogues of Foreigners during the Qajar Era (Handicrafts and Service Jobs)

Faezeh shojaei nia ¹ | Farhad dashtaki nia ^{2✉}

1. PhD student, Department of History, AlZahra University (S), Tehran, Iran. Email: f.shojaeiniya@alzahra.ac.ir
2. Corresponding author, Associate Professor, Department of History, Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman, Iran, E-mail: fdashtakinia@uk.ac.ir

Article Info

Article type:
Scientific-research

Article history:

Received 2018 November 20
Received in revised form 2020 September 9
Accepted 2020 September 9
Published online 2025 June 22

Keywords:

Working children
Qajar era
Travelogues
Foreigners

ABSTRACT

Purpose: One of the problems affecting Iranian society during the Qajar era was the phenomenon of child labor, which expanded in parallel with the intensification of the economic crisis. This article seeks to examine the issue of child labor in the Qajar era, emphasizing the question of what was the situation of child labor in that era? Considering that childhood history is one of the missing links in historical research and that children from the lower classes of Iranian society are among the major absentees from historical texts in Persian, This issue was investigated by relying on the travelogues of Ferangian during the Qajar era.

Method and Research: The research method in this article is historical with descriptive-analytical approach and library data collection method.

Findings and Conclusions: The research findings show that working children were employed in various occupations, including handicrafts and service work, and did not live in favorable conditions in terms of wages, health, education, and recreation.

Cite this article: Shojaeiniya, Faezeh and Dashtakinia, Farhad. (2025). The Reflection of the Lives of Working Children in the Travelogues of Foreigners during the Qajar Era (Handicrafts and Service Jobs) . *Journal of Iranian Studies*, 24 (47), 217-232. <http://doi.org/10.22103/jis.2020.13078.1890>

© The Author(s). Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

DOI: <http://doi.org/10.22103/jis.2020.13078.1890>

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

Of the issues with the Iranian society in the Qajar era was that the phenomenon of children working parallel to the aggravation of the economic crisis, extend its scope. The present article seeks to study the issue of child labor in the Qajar era, emphasizing the question of how the status of children worked in that era ? Considering that the history of childhood, the mfqudeh historical research, and children's groups from the society of historical texts of great damage in language English, This issue will be examined based on Qajar Pilgrimage Travel Papers. A review of the research literature on childhood history indicates that such historiography is in its infancy in Iran. In the few studies that researchers have done on the history of childhood in Iran, the focus has been on child education, child marriage, children's entertainment, and the evolution of the concept of childhood in the first Pahlavi period. Specifically, no research has been done on working children during the Qajar era. Findings of the research show that children worked in: work in mine craft, cartright, service, agriculture,

animal husbandry, artistic, military and begging jobs. And in terms of wages, health care, education and recreation in a situation not favorable to the head.

Methodology

Research method in this paper, the analytical and descriptive approach-historical method of data collection is the library.

Results

The beginning of the contemporary history of Iran was from the Qajarid period, which caused many changes in the society of that time. The main cause for these changes was the familiarity of Iran with western civilization and its relationship with the world economy. Iran was at the center of international developments and many travelogues entered it. Iran's economy as a dependent economy suffered more from its effects than the benefits of the global economy. In addition, repeated droughts and consequent house famines had devastating consequences for Iran's economic and social situation. Among the consequences were the spread of unemployment, the rise of poverty and hunger, the expulsion of children from their families, and the confrontation with the phenomenon of working children. House famines had devastating consequences for Iran's economic and social situation. One of those consequences was the increasing work of women and children, who had to give up everything for the inevitable income, the present article intends to study the causes and factors of the phenomenon of working children as one of the important strata of the Qajar era society and to study its impact on children. During this issue, he will study the lives of working children in the service and handicraft sector during the Qajar period. The purpose of this article is to study the history of childhood in the Qajar era and provide the necessary data for future research on this subject. The situation of children in the Qajar era was a function of the general situation of society in the stage of change in Iran, and in parallel with the change in various levels of society, the lives of children also changed. One of the developments that affected the lives of Iranian children during the Qajar period was the economic developments and unfavorable conditions of the Iranian economy. One of the manifestations of Iran's unfavorable economic situation was the spread of poverty and, consequently, the entry of lower-ranking groups into the labor market. Working children were children who were constantly engaged in economic activity and, in return, were paid from the lives of this group of children. The results of this study show that working children were employed in handicrafts, services, agriculture, animal husbandry, arts, military, and begging, and were in a much more unfavorable position than other children in terms of working and living conditions. In this article, due to the wide range of jobs, only service and handicraft jobs are discussed. Carpet weaving factories in the Qajar era were both private and public. In addition to weaving carpets for themselves and other family members, the carpet weavers also worked in some French weaving factories. The age of children in these workshops was variable and there was no age limit. Sometimes even five or six years old. These children were considered the best carpet weaving. In the shawl weaving section, the working environment of these children was not favorable. Silk weaving was another handicraft that attracted a large proportion of working children. In some Iranian cities, such as Isfahan, which was one of the main centers of silk weaving in Iran, children played a major role in its prosperity. They were not well-dressed and almost naked, and did not live long due to poor working conditions. In Iranian society during the Qajar, there were various factors in gaining social status for the upper classes of society. One of the effective factors in this field was the abundance of employees, servants, maids and children. Most of the servants considered the children as their children, and after reaching the age of puberty and above, they got married at their own

expense. They had various responsibilities of entertaining guests and housewives, accompanying the king in various ceremonies, in going out with the ladies on walks and parties, taking care of the ladies belongings, cleaning and tidying and sweeping and cleaning. Another group of these children worked in the house of the rulers and patriarchs and sometimes took care of the master's child. In addition to the children of upper-class families who turned to work in the royal palace for a good position, other children from poor families who did not have adequate money and jobs were employed.

Conclusion

In general, it should be said that children in the Qajar era worked in different occupations for various reasons such as family poverty, famine and hunger, learning professions, for adulthood and due to lack of proper education and some of them out of interest: Most working children had to work in difficult, unjust conditions. Their salaries were very low. They also suffered from a variety of health diseases, some of which caused their deaths. These children were educationally abandoned, and children's entertainment and games were unfamiliar to them.

بررسی بازتاب حیات کودکان کار در سفرنامه‌های فرنگیان عصر قاجاریه

(صنایع دستی و مشاغل خدماتی)

فائزه شجاعی‌نیا^۱ | فرهاد دشتکی‌نیا^۲

۱. دانشجوی دکتری، بخش تاریخ، دانشگاه الزهرا (س)، تهران، ایران. رایانامه: f.shojaeiniya@alzahra.ac.ir

۲. نویسنده مسئول، دانشیار، بخش تاریخ، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. رایانامه: fdashtakinia@uk.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: علمی-پژوهشی	زمینه/هدف: یکی از مسایل مهم مبتلابه جامعه ایران در عصر قاجار پدیده کودکان کار بوده است که به موازات تشدید بحران اقتصادی ایران عصر قاجاریه دامنه آن گسترش می‌یافت. نوشتار حاضر، به دنبال بررسی مسأله کودکان کار در عصر قاجار است؛ با تأکید بر این پرسش که وضعیت کودکان کار در ایران عهد قاجاریه چگونه بوده است؟ با توجه و عنایت به این که تاریخ کودکی از حلقه‌های مفقوده مطالعات و پژوهش‌های تاریخی در ایران است و کودکان گروه‌های فرودست جامعه ایران از غایبان بزرگ متون تاریخی در زبان فارسی هستند، این موضوع باتکیه بر سفرنامه‌های فرنگیانی که در عهد قاجار به ایران آمدند، بررسی شد.
کلیدواژه‌ها: اصطلاح یک، کودکان کار اصطلاح دو، عصر قاجاریه اصطلاح سه، سفرنامه‌ها اصطلاح چهار، فرنگیان	روش / رویکرد: روش پژوهش در این مقاله، روش تاریخی با رویکرد توصیفی-تحلیلی و روش گردآوری داده‌ها کتابخانه‌ای است.
	یافته‌ها/ نتایج: یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که کودکان کار در مشاغل مختلفی از جمله: صنایع دستی و کارهای خدماتی به کار اشتغال داشتند و از نظر دستمزد، بهداشت، آموزش و تفریح در شرایطی مطلوب به‌سر نمی‌بردند.

استناد: دشتکی‌نیا، فرهاد و شجاعی‌نیا، فائزه (۱۴۰۴). بررسی بازتاب حیات کودکان کار در سفرنامه‌های فرنگیان عصر قاجاریه (مشاغل خدماتی و

صنایع دستی). مجله مطالعات ایرانی، ۲۴ (۴۷)، ۲۱۷-۲۳۲.

<http://doi.org/10.22103/jis.2020.13078.1890>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه شهید بهشتی تهران.

۱. مقدمه

ایران در عصر قاجار با دوره‌های قبل از خود متفاوت بود و دلیل اصلی این تفاوت گسترش روابط خارجی ایران با فرنگیان بود. در این هنگام سفرای زیادی به ایران سفر کردند و حاصل سفر خود را در قالب سفرنامه به نگارش درآوردند. این سفرنامه‌ها از مهم‌ترین منابع برای بررسی زندگی اجتماعی ایرانیان در زمان قاجار هستند. فرنگیان به علت تفاوت سبک زندگی و آداب و رسوم ایرانیان با خود با دقت تمام به وضعیت اجتماعی توجه و جزئیات سفر خود را در نوشته‌های خود آورده‌اند.

از مهم‌ترین طبقات اجتماعی که فرنگیان به آنان توجه کردند کودکان بودند. در مورد وضعیت اجتماعی کودکان زمان قاجار در منابع داخلی اطلاعات اندکی وجود دارد، ولی در این سفرنامه‌ها به تمام جزئیات کودکان از جمله نوع پوشش، خوراک، بازی‌ها و تفریحات، ازدواج کودکان، بهداشت و مشاغل که کودکان در آن مشغول به کار بودند توجه و ثبت شده است.

کودکان در این عصر اغلب به علل اقتصادی مجبور به کار کردن بودند. اقتصاد ایران در این زمان به علت جنگ‌های متعدد ایران با دشمنان خارجی و قحطی‌های پی‌درپی آشفته بود و در وضع مطلوبی قرار نداشت. کودکان در واقع برای کارفرمایان غنیمت محسوب می‌شدند، زیرا از سویی از آنان کار زیاد می‌کشیدند و از سوی دیگر، دستمزد اندکی به آنان می‌دادند.

به‌رغم اهمیت نوشتن تاریخ کودکان در ایران، این حوزه مطالعاتی در ایران مغفول واقع شده و جز در بخش‌هایی مانند آموزش کودکان، سایر بخش‌های تاریخ زندگی کودکان مورد عنایت قرار نگرفته است. مرور ادبیات پژوهشی تاریخ کودکان نیز بر مدعای مزبور صحه می‌گذارد. با توجه به خلأ ذکر شده، پژوهش حاضر می‌کوشد به بررسی زندگی کودکان کار (صنایع دستی و مشاغل خدمتی) در عهد قاجار بپردازد. هدف این نوشتار، بررسی تاریخ کودکان کار در عهد قاجار و فراهم آوردن داده‌های لازم برای پژوهش‌های آتی در این موضوع است.

۱-۱. بیان مسأله

جامعه ایران در عهد قاجار دچار پوست‌اندازی شد. علت این پوست‌اندازی مواجهه با تجدد و قرار گرفتن در مدار اقتصاد جهانی بود؛ ایران در کانون تحولات بین‌المللی قرار گرفت و اقتصادش به عنوان اقتصادی حاشیه‌ای بیش از بهره‌مندی از موهبت‌های اقتصاد جهانی، از عوارض آن متضرر شد. مرزهای ایران به روی کالاهای خارجی باز شد و در پی آن کارگاه‌های تولیدی تعطیل شد. افزون بر آن، وقوع خشک‌سالی‌های متمادی و به تبع آن قحطی‌های خانمان‌برانداز پیامدهای وخیمی در وضعیت اقتصادی ایران داشت. از جمله آن پیامدها کار بیش از پیش زنان و کودکان بود که برای کسب درآمد ناگزیر تن به هر کاری می‌دادند. حیات کودکان در عهد قاجار جز در برخی از حوزه‌ها، تداوم همان وضعیتی بود که پیش از دوره قاجار وجود داشت. در این دوره تغییراتی در برخی از عرصه‌های زندگی کودکان ایجاد شد. آموزش کودکان دچار تغییر شد و گروه‌های محدودی از کودکان از شیوه‌های نوین آموزشی بهره‌مند شدند و در کنار آن، اشتغال بیش از پیش کودکان سبب تولد قشر جدیدی از کودکان شد که می‌توان با تسامح آنان را کودکان کار نامید. قشر اخیر، به طور مستمر به فعالیت اقتصادی اشتغال داشت و از فضای

کودکی دور مانده بود. وضعیت کودکان در عهد قاجار، تابع وضعیت عمومی جامعه در مرحله تغییر ایران بود و به موازات آن در سطوح گوناگون جامعه، زندگی کودکان نیز دستخوش دگرگونی می‌گردید. از تحولاتی که بر حیات کودکان ایران در عهد قاجار تأثیر گذاشت، تحولات اقتصادی و شرایط نامطلوب اقتصاد ایران بود. یکی از جلوه‌های موقعیت نامطلوب اقتصادی ایران گسترش فقر و به تبع آن، ورود بیش از پیش گروه‌های فرودست جامعه به بازار کار بود که کودکان و زنان از این گروه‌ها بودند. اشتغال روز افزون کودکان در مشاغل مختلف سبب بسته شدن نطفه پدیده کودکان کار در عهد قاجار شد. مراد از کودکان کار، کودکانی بودند که به طور مستمر فعالیت اقتصادی انجام می‌دادند و در مقابل، دستمزد دریافت می‌کردند و امر آموزش و تفریح از زندگی این گروه به طور چشمگیری غایب بود. به رغم پیدایش این قشر در بین کودکان عهد قاجار، محققان تاریخ اجتماعی ایران عنایت چندانی به آنان نداشته‌اند. پژوهش حاضر، درصدد بررسی زندگی این قشر از کودکان در عهد قاجار است. تاریخ کودکی به طور عام و تاریخ کودکان کار به طور خاص، از عرصه‌های تاریک مطالعات تاریخی در ایران است. همین مسأله، توجه به تاریخ کودکی در دوره قاجار را ضروری می‌سازد. هدف نوشتار حاضر، توجه به این بخش مغفول از تاریخ ایران عصر قاجار است.

۱-۲. پیشینه پژوهش

مرور ادبیات پژوهشی تاریخ کودکی حکایت از این دارد که این گونه تاریخ‌نویسی در ایران در آغاز راه است. در معدود پژوهش‌هایی که محققان درباره تاریخ کودکی در ایران انجام داده‌اند، تمرکز بر آموزش کودکان، ازدواج کودکان، تفریحات کودکان و تحول در مفهوم کودکی در دوره پهلوی اول بوده است. به طور مشخص، درباره کودکان کار در عهد قاجار پژوهشی انجام نشده است. در واقع، درباره تاریخ کودکان در ایران تحقیقات معدودی وجود دارد. زهرا حاتمی در کتاب تاریخ کودکی به برخی از وجوه زندگی کودکان در عصر ناصری و پس از آن پرداخته است. تمرکز او در این کتاب بر وضعیت کودکان در دوره پهلوی اول است و به کودکان در سفرنامه‌ها توجهی نشان نداده است. زهرا حاتمی در مقاله مشترکی با داریوش رحمانیان با عنوان «کودکی و تجدد در دوره رضاشاه» به تحول در مفهوم کودکی در دوره رضاشاه پرداخته است. در کتاب *زندگی‌نامه رشیدیه* از فخرالدین رشیدیه آموزش کودکان در عهد قاجار بررسی شده است. اقبال قاسمی پویا نیز در کتاب *تاریخ مدارس جدید در دوره قاجاریه: بنیان و پیشروان*، به آموزش کودکان و مدارس و مکتب‌خانه‌های دوره قاجار پرداخته است. در مقاله «بازی و سرگرمی کودکان در ایران» از داریوش رحمانیان و زهرا حاتمی بازی‌ها و سرگرمی‌های کودکان از دوره مشروطیت تا پایان دوره رضاشاه مورد بررسی قرار گرفته است. وجه مشترک آثار مذکور در این است که نگاه فرنگیان به حیات کودکان کار ایران در عصر قاجار و نیز نحوه بازتاب زندگی این کودکان در سفرنامه‌های فرنگیان عصر قاجار در آن‌ها مفقود است.

۱-۳. روش‌شناسی پژوهش

این موضوع براساس روش مطالعات تاریخی و به شیوه توصیفی - تحلیلی مورد بررسی قرار گرفته است. تکیه‌گاه و منابع اصلی این مقاله، سفرنامه‌هایی است که فرنگیان عهد قاجار نوشته‌اند و بیش از سایر منابع به زندگی این قشر

بی‌صدا در تاریخ ایران دوران جدید پرداخته‌اند. پرسش مقاله این است که کودکان کار در چه مشاغلی اشتغال داشتند و وضعیت آنان در عهد قاجار چگونه بوده است؟ کودکان کار در مشاغل صنایع دستی، خدماتی، کشاورزی، دامداری، هنری، نظامی و تکدی‌گری اشتغال داشتند و از نظر شرایط کار و زندگی در موقعیت به مراتب نامطلوب‌تری از سایر کودکان بودند. در این مقاله به علت گستردگی مشاغل، تنها به مشاغل خدماتی و صنایع دستی پرداخته شده است.

۴-۱. یافته‌های پژوهش

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که کودکان کار در مشاغل مختلفی از جمله: صنایع دستی (قالی‌بافی، شال‌بافی، ابریشم‌بافی، پشم‌چینی، نخ‌ریسی و خیاطی) و کارهای خدماتی (غلام‌بچه‌ها) به کار اشتغال داشتند و از نظر دستمزد، بهداشت، آموزش و تفریح در شرایطی مطلوب به‌سرنمی‌بردند، کارهای آنان زیاد و دستمزدشان کم بود و بسیاری از این کودکان به خاطر شرایط بد کاری مریض می‌شدند و بعضاً می‌مردند.

۲. بحث و بررسی

۱-۲. کودکان کار در مشاغل صنایع دستی

۱-۱-۲. قالی‌بافی

قالی‌بافی از حرفه‌هایی بود که برخلاف اغلب حرفه‌های دوره قاجار که دوره کم‌رونقی را تجربه کردند، رونق یافت. این رونق ناشی از درخواست روزافزون فرش ایران در اروپا بود. فرش ایران در عهد قاجار به چنان شهرتی رسیده بود که کمتر خانواده طبقه فرادستی در انگلستان یا آمریکا در این فکر نبوده که خواه از جنس ممتاز و یا عادی آن را فراهم سازند. فرش ایرانی تماماً با دست بافته می‌شد. در میان عشایر بافتن فرش همواره کار زنان و کودکان بود. تنوع این فرش‌ها نیز درخور توجه بود و هر نوع آن هم خصایص جداگانه‌ای داشت؛ به حدی که ممکن نبود جنس فرش‌های ایالات مختلف را با هم اشتباه کرد. مراکز عمده بافندگی فرش عبارت بودند از: نواحی قاین، بیرجند در خراسان که فرش‌های ریزبافت و ممتاز داشت و به قیمت گران فروخته می‌شد. سرخس که در آنجا فرش‌های معروف ترکمن به رنگ لاک‌ی سیر و آجری قرمز با روی مخملی بافته می‌شده است. کرمان فرش بسیار نرم و خوش‌بافتی داشت که از نخ تهیه می‌شد. ناحیه قره‌داغ از مراکز عمده بافت فرش در آذربایجان بود. ناحیه فراهان که کرسی آن سلطان‌آباد (اراک) است، مرکز غربی تجارت فرش ایران بود. کردستان که محصولات آن در همه اروپا مشهور بود. فارس و شیراز که بهترین فرش را در مرغاب می‌بافتند و فرش‌های برآق و درشت‌بافت ایالات چادر نشین قشقایی آن مشهور بود. (ن. ک: کرزن، ۱۳۷۳: ۲/ ۶۲۳؛ وست، ۱۳۷۵: ۱۵۳؛ جوء، ۱۳۹۳: ۷۵؛ هیل، ۱۳۷۸: ۵۹؛ اوین، ۱۳۶۲: ۷۱-۳۷۸؛ گروته، ۱۳۶۹: ۳۰۷).

برای بافت هر قطعه قالی به طور متوسط هشت یا نه کارگر باید کار می‌کردند. عمده کارگران مورد نیاز برای بافتن قالی‌های بسیار بزرگ، تا پانزده نفر می‌رسید. در اکثر این کارگاه‌ها، کارگرها کودکان بودند. «بچه‌ها، از روی نقشه‌هایی که بالای هر دستگاه نصب می‌شد، دقیقاً مطابق هر گره، گره می‌انداختند و هماهنگ با حرکت دست‌ها، آهنگ خاصی را زمزمه می‌کردند: (بعد از دو سیاه، چار قرمز. بعد از یه سیاه، بذار سه تا زرد ...)، به طوری

که سرتاسر کارگاه، چون لانه زنبور، پر از صدای وز وز و زمزمه کودکان می‌شد. دستمزد کارگران خردسال ماهی سه تا هفت تومان و در برخی جاها روزانه یک تا چهار قران و در برخی جاها دیگر روزانه دو قران بود. برای کودکان قالی‌باف دستمزد ثابتی وجود نداشت و دستمزد آن‌ها با توجه به نوع قالی و جنس و مرغوبیت و کار روزانه متغیر بوده است» (اوبن، ۱۳۶۲: ۷۱؛ رایس، ۱۳۸۳: ۱۶۴؛ جوء، ۱۳۹۳: ۷۵؛ نیکیتین، ۱۳۲۶: ۲۸۶؛ رنه د، بی تا: ۱۲۴).

کارگاه‌های قالی‌بافی در عهد قاجار به دو صورت خصوصی و دولتی بوده است. کودکان قالی‌باف علاوه بر بافتن قالی، به همراه سایر اعضای خانواده برای خودشان در برخی کارگاه‌های قالب‌بافی فرنگیان نیز اشتغال داشتند. یک شرکت خارجی بزرگ که در ایران عصر قاجار به صنعت بافندگی قالی مشغول بوده است، شرکت (زیگلر) سوئیس بود که کودکان بسیاری در آن کار می‌کردند. تجارتخانه مرکزی آن‌ها در تبریز و شعبه‌هایش در شهرهای تهران، اصفهان، یزد، شیراز و بوشهر دایر بود. شرکت خارجی دیگر (هوتز) بود که شعبه‌هایش در شهرهای عمده ایران پراکنده بود (ن. ک: اوبن، ۱۳۶۲: ۳۲۵؛ کرزن، ۱۳۷۳: ۲/ ۶۲۴). سن کودکان در این کارگاه‌ها متغیر بوده و محدودیت سنی وجود نداشته و گزارش‌ها از وجود کودکان کم سن و سال در این کارگاه‌ها خبر می‌دهد؛ گاهی حتی سن پنج یا شش سال. این کودکان بهترین بافندگان قالی به شمار می‌رفتند، چون انگشتان آن‌ها ظریف و چابک بود و ساعت کار آن‌ها نیز طولانی بوده است. (ن. ک: ریچاردز، بی تا: ۲۵۰؛ اسکرین، بی تا: ۸۹-۱۱۶؛ رایس، ۱۳۸۳: ۱۸۶؛ سرپرسی سایکس، ۱۳۳۶: ۲۲۳).

۲-۱-۲. شال‌بافی

شال‌بافی از جمله صنایع دستی‌ای بود که کودکان کار در تأمین نیروی کار آن نقش تعیین‌کننده‌ای داشتند. در اغلب شهرها، شال‌بافی متکی بر کار کودکان بود. از کانون‌های اصلی شال‌بافی ایران در عهد قاجار، کرمان بود که مرغوبیت شال آن با شال کشمیری برابری می‌کرد. در صنعت شال‌بافی کرمان تقریباً پانزده هزار نفر شال‌بافی می‌کردند که اکثر آن‌ها را کودکان تشکیل می‌دادند؛ کودکانی که گاه سن‌شان به هفت سال نمی‌رسیده است. محیط کار این کودکان مطلوب نبود. داخل زیر زمین در اطاقی باریک و متعفن می‌نشستند و مشغول شال‌بافی می‌شدند. کار آن‌ها دو ساعت پیش از طلوع آفتاب شروع می‌شد و تا یک ساعت بعد از مغرب کار می‌کردند. مواجب آن‌ها از سالی سه الی ده تومان بوده است. آن‌ها اغلب تا آخر عمر مشغول شال‌بافی بودند. این شال‌باف‌ها اکثراً در جوانی به علت سختی کار و عفونت اتاق می‌مردند. هوای بد محیط کاری باعث می‌شد تمام شال‌بافان ناخوش و بدحال شوند. خوراک آنان فقط نان خشک بوده است. کودکان شال‌باف از هوای تازه و نور آفتاب محروم بودند و نمی‌توانستند به بازی و سرگرمی که لازمه کودکی است، بپردازند. آن‌ها فقط جمعه‌ها نصف روز تعطیلی داشتند (نیمروز به بعد) و در نوروز، سیزده روز و یکی دو روز هم در جشن‌های اصلی سالانه. میزان دستمزد، محیط کار و شرایط کار کودکان در شال‌بافی نشان می‌دهد که در هیچ یک از موارد مذکور شرایط مطلوبی نداشتند. (ن. ک: تلگرافچی فرنگی، بی تا: ۲۰۵؛ براون، ۱۳۸۱: ۴۵۴؛ کرزن، ۱۳۷۱: ۲/ ۲۹۹؛ رایس، ۱۳۸۳: ۹۷).

۲-۱-۳. ابریشم‌بافی

ابریشم‌بافی از دیگر صنایع دستی بود که بخش عمده‌ای از کودکان کار را به خود جذب کرده بود. در برخی از شهرهای ایران مانند اصفهان که از مراکز اصلی ابریشم‌بافی در ایران شمرده می‌شد، کودکان نقش عمده‌ای در استمرار و رونق آن داشتند. در کارخانه‌های ابریشم‌بافی اصفهان کارگرانی که مشغول به کار بودند، اکثراً کودکان بودند که بزرگترین آن‌ها شاید به سن پانزده سال نمی‌رسید. وظیفه آن‌ها باز کردن پيله‌های ابریشم بود. آن‌ها لباس خوبی بر تن نداشتند و تقریباً نیمه عریان بودند و با توجه به شرایط بد محیط کار عمر طولانی نمی‌کردند. (ن. ک: رنه د، بی‌تا: ۱۰۸۹). «در آن‌جا با روش‌های ساده‌ای انواع و اقسام پارچه‌های ابریشمی از قبیل پارچه‌های پرده‌ای، لباس و حوله‌های حمام را می‌بافتند و از مرد مسن تا پسر بچه‌های کم سن و سال مشغول کار بودند.» (بروگش، ۱۳۶۷: ۲/۴۱۱).

در این کارگاه‌های قالی‌بافی، ابریشم‌بافی و شال‌بافی از زنان و کودکان تا آخرین حد توان کار می‌کشیدند. چون دستمزد آن‌ها از مردان کمتر بوده است. پسران و دختران ایرانی که از سنین پنج، شش یا هفت سالگی قالی‌بافی را آغاز می‌کردند و تمام طول هفته را مجبور به کارکردن بودند. کار در دخمه‌هایی که تهویه بسیار نامطلوبی داشت، صورت می‌گرفت. در سرمای زمستان تنها حرارت تن خود کودکان وسیله گرمازا بوده و در تابستان به واسطه فقدان فضا و هوا محل کارشان بسیار گرم می‌شده است. بدین ترتیب، تعداد زیادی قربانی انواع نقص عضوهای ناشی از نرمی استخوان پیشرفته می‌شده‌اند. این بیماری نه تنها بر استخوان‌های دست و پا، بلکه درکل استخوان‌بندی بدن اثر می‌گذاشته است. یکی از عوارض آن نوعی زانو درد شدید بود که راه رفتن را مشکل یا غیر ممکن می‌ساخت؛ به طرزى که والدین بسیاری مجبور می‌شدند فرزندان خود را برای بردن به خانه به دوش بگیرند. دختران نیز پس از ازدواج و با نزدیک شدن زمان وضع حمل دچار بزرگترین خطرات می‌شدند و اغلب مادر و نوزاد با خطر جدی مرگ روبه‌رو می‌شده‌اند. ماماهاى بومی که این خطر را پیش‌بینی نمی‌کردند، از پیش تدارک برای آن مهم به عمل نمی‌آوردند و زمانی که مادران به حال مرگ می‌افتادند، تنها سعی بیهوده آن‌ها سالم به دنیا آوردن نوزادان بوده است. این کودکان در زیر زمین، پای دستگاه و دارهای عمودی، بر الوارهای باریک می‌نشستند که اغلب تا حد قابل ملاحظه‌ای از زمین ارتفاع داشت و کار می‌کردند. زیر پا و پشت آنان تکیه‌گاهی نداشته، تنها بر پهنای پانزده سانتی متر می‌نشستند. ساعات کار طولانی بود. مزد مناسب و در نتیجه، خوراک و پوشاک مناسبی به کودکان نمی‌دادند. بسیاری از کودکان والدینی معتاد به تریاک داشتند که پیشاپیش مزد کودکان را می‌گرفتند و در نتیجه، کودک خواه سالم و یا بیمار، باید به کارش ادامه می‌داد. (ن. ک: رایس، ۱۳۸۳: ۱۸۶؛ رنه د، بی‌تا: ۱۲۵).

۲-۱-۴. پشم‌چینی، نخ‌ریسی و خیاطی

کودکان کار در چرخه‌ای از یک حرفه نیز فعالیت می‌کردند که از پشم‌چینی آغاز و به دوخت پوشاک منتهی می‌شد. در این چرخه، کار کودکان بر چند بخش تقسیم می‌شد: بخش اول، پشم‌چینی گوسفندان و سپس شستن پشم‌ها و خشکاندن آن‌ها به وسیله آفتاب بود که کودکان اعم از دختر و پسر این کار را انجام می‌دادند. (ن. ک: ویشارد، ۱۳۶۳: ۱۳۶؛ فریزر، ۱۳۶۴: ۲/۲۹۲؛ دوششوار، ۱۳۷۸: ۱۹). در مرحله دوم دوزندگی و سوزن‌دوزی اغلب مختص دختران بود و در خانه‌های بسیاری یک یا چند دستگاه بافندگی وجود داشت که زنان و کودکان بیشتر ماده مورد نیاز

لباس‌های‌شان را با آن‌ها می‌بافتند. به همین ترتیب، هرکس لباسی را می‌پوشید که در خود روستا ساخته می‌شد. بیش از هر حرفه دیگر، زنان و دختران ایرانی در پیشه سوزن‌دوزی به کار گماشته می‌شدند. شمار زیادی از آنان خیاط بودند و پیراهن و شلوار گشاد مردانه و لباس زنانه می‌دوختند و هیچ یک به اندازه یک زنانه‌دوز احساس نیاز به کسب مهارت نمی‌کردند. بسیاری از جامه‌ها را در خانه می‌دوختند و آنگاه بر سر گذرهای بازار می‌نشستند و آن‌ها را به فروش می‌رساندند. به این علت است که می‌گفتند دخترها زمانی که به سن ازدواج می‌رسیدند، حسن چهره و طراوت رخسارشان چنان زایل می‌شد که کسی تحمل دیدن آن‌ها را نمی‌توانست داشته باشد. در تمام مدرسی که غربیان می‌گشودند، زنان صاحب صلاحیت به آموزش دقیق این صنایع محلی همت می‌گماشتند. ضروری بود که هر دختر ایرانی، حتی از خانواده‌های ثروتمند، نوعی هنر و کار بیاموزد تا در مواقع نیاز بتواند معاش خود را تأمین کند. پیشرفت صنایع داخلی بهترین کمک به آن‌ها بود. (ن. ک: هدین، ۱۳۳۵: ۱/۱۸۹؛ رایس، ۱۳۸۳: ۵۵-۱۶۰؛ جوء، ۱۳۹۳: ۹۵؛ فریزر، ۱۳۶۴: ۲/۲۴۷؛ کوپر، ۱۳۳۴: ۵۳).

۲-۲. مشاغل خدماتی کودکان کار

در بافت جامعه ایران در عهد قاجار مؤلفه‌های گوناگونی در کسب منزلت اجتماعی برای گروه‌های فرادست جامعه وجود داشت. یکی از مؤلفه‌های مؤثر در این زمینه، فراوانی مستخدمان و نوکران و کنیزان و غلام‌بچه‌ها بود. هر مقدار تعداد این افراد در خانواده‌ای بیشتر می‌بود، نشانه‌ای بود بر منزلت اجتماعی والای آن خانواده. در میان این گروه از مستخدمین غلام‌بچه‌ها نیز حضور داشتند. براساس پاره‌ای از گزارش‌ها، وضع مستخدمین در ایران بهتر از سایر کشورها بوده است؛ زیرا ایرانیان توجه زیادی نسبت به مستخدمین خود نشان می‌دادند. در نتیجه، اغلب آن‌ها زندگی نسبتاً مطلوبی در خانه اربابان خود داشتند تا جایی که اغلب اربابان، نوکر بچه‌ها را یا به قول خودشان خانه‌شاگردهای خود را به چشم بچه خویش نگاه می‌کردند و پس از رسیدن به سن بلوغ و بالاتر هم به خرج خود برای آن‌ها عروسی می‌گرفتند. بر همین اساس، بدترین تنبیه برای یک نوکر یا غلام بیرون کردن او از خانه به وسیله ارباب بوده است. غلام‌های ایرانی به غیر از کودکان ایرانی از نژادهای مختلفی مانند حبشیان یا عباسیان نیز بودند که این نوع، بهترین غلامان بودند و بعد از آنان، غلامان سومالیایی قرار داشتند. در شیراز قیمت یک کنیز سیاه حبشی در حدود چهارده تا چهل پاند بوده است. (ن. ک: ویلز، ۱۳۶۸: ص. ۳۶۸). «شاه و شاهزادگان عده نوکران‌شان از چند هزار نفر تجاوز می‌کرده است و صدراعظم یا نخست‌وزیر که پس از شاه نفر اول شخص کشور محسوب می‌شد، نوکران فراوانی داشتند که از این عده، بسیاری‌شان از کودکی در خانه او خدمت می‌کردند و بزرگ می‌شدند» (بنجامین، ۱۳۶۳: ۱۲۹).

بسیاری از افراد بلندپایه خواستار این بودند که فرزندان‌شان به عنوان غلام‌بچه به خدمت پادشاه درآیند؛ چون این شغل پله‌ای می‌شد تا به مناصب مهم حکومتی دست یابند و ثروت بسیاری به دست آورند؛ مانند: «بایرامقلی خان یکی از حکام قاجاری که خواستار استخدام پسر سه ساله‌اش نزد یکی از شاهزادگان به عنوان نوکر بود.» (بن تان، بی‌تا: ص. ۶۴). «یا منوچهرخان گرجی که در یک خانواده مسیحی گرجی به دنیا آمده بود و در کودکی به اسارت درآمده و او را به عنوان غلام خریداری کرده بودند و سپس، ارتقا یافته و به مقام فرمانده غلامان شاهی رسیده بود.» (لایارد، ۱۳۶۷: ۵۴).

غلام‌بچه‌ها معمولاً پسر بچه‌هایی بودند خوش‌اندام که بین اندرونی و بیرونی رابطه برقرار می‌کردند. اغلب شایعاتی درباره آن‌ها وجود داشت. (ن. ک: پولاک، ۱۳۶۸: ۱۷۲). هر شخص بلندپایه و ثروتمندی در خانه خود از این کودکان به عنوان نوکر داشته است. غلامان شاهی درجه بالایی داشتند و لباس و غذا و دستمزد آن‌ها بالاتر بوده؛ به گونه‌ای که فرزندان بسیاری از اشراف خواستار این شغل بودند. این غلام‌بچه‌ها سن‌های متفاوتی داشتند: صده، دوازده و ... که لباس متحدالشکل دکمه‌دار و شبیه لباس محصلین مدارس نظامی اروپایی می‌پوشیدند و به دلیل سن زیر تکلیف مطابق دستور اسلام می‌توانستند وارد اندرونی شوند. آن‌ها وظایف گوناگونی داشتند: پذیرایی از مهمانان و خانم‌های خانه، همراهی کردن پادشاه در مراسم مختلف، رفتن همراه خانم‌ها در گردش و مهمانی، مراقبت از وسایل خانم‌ها، تمیز و مرتب و جارو کردن عمارت شاهی، تزیین مجالس و سفره‌آرایی و بردن خبر. (ن. ک: واتسن، ۱۳۵۶: ۵۰؛ اورسل، ۱۳۸۲: ۱۲۹؛ سایکس، ۱۳۹۵: ۲۲۹؛ رایس، ۱۳۸۳: ۵۶-۲۰۹؛ فوریه، ۱۳۸۵: ۲۲۴؛ مامونتوف، ۱۳۰۹: ۳۳؛ انه، ۱۳۷۰: ۱۱؛ سرنا، ۱۳۶۲: ۱۱۰-۱۷۴، بایندر، ۱۳۷۰: ۴۳۷).

گروه دیگری از غلام‌بچگان در خانه حاکمان و ایلخانان کار می‌کردند و گاهی نگهداری از بچه ارباب را نیز برعهده داشتند و برخی نیز کارشان آماده کردن قلیان ارباب بوده است. (ن. ک: کوپر، ۱۳۳۴: ۹۳؛ دیولافوآ، ۱۳۷۱: ۲۱۷-۴۸۸؛ سولتیکف، ۱۳۳۶: ۹۲؛ دوگوینو، ۱۳۸۳: ۳۱۳، ویلز، ۱۳۶۸: ۷۴؛ بروگش، ۱۳۶۷: ۶۳۶/۲؛ مک گرگر، ۱۳۶۶: ۲۲۷/۱). در میان ایلات تمام نوکران و عمده‌جات جزء خانواده خان به شمار می‌رفتند. ممکن نبود یک خان یا بی‌بی در خلوت بدون نوکر یا کنیز دیده شود. نوکرها نسبت به ارباب‌های‌شان بسیار وفادار بودند و وظیفه اختصاصی خود را به خوبی انجام می‌دادند. آن‌ها ممکن بود به اموال دیگران دست‌درازی کنند، ولی به ندرت به مال و مایملک اربابان خود خیانت می‌کردند. اینان در خانه‌های خوانین متولد می‌شدند و از دوران کودکی تا بلوغ در درون قلعه و میان خانواده ارباب بزرگ می‌شدند و پس از صرف غذای ارباب‌شان، خودشان از همان طعام تناول می‌کردند و همچنین، در بعضی موارد از لباس‌های دست دوم و مندرس آنان نیز استفاده می‌کردند. (ن. ک: مکین روز، ۱۳۷۳: ۱۳۰).

افزون بر کودکان خانواده‌های فرادستان که برای کسب موقعیت مطلوب به غلام‌بچگی روی می‌آوردند، بودند کودکان بسیاری از خانواده‌های فقرا که پول و شغل مناسبی نداشتند، از این رو به کار به عنوان غلام‌بچه مشغول می‌شدند. (ن. ک: پولاک، ۱۳۶۸: ۱۶۹؛ هردوان، ۱۳۲۴: ۹۲). برخی دیگر از این کودکان که از اقلیت‌های دینی بودند و از خودشان اختیاری نداشتند و حکومت به دل‌خواه خود مال و منال آن‌ها و خانواده آن‌ها را در اختیار می‌گرفت و بچه‌های آن‌ها را برای خواجه‌گی انتخاب می‌کرد. بسیاری از این کودکان هنگام عمل برای تبدیل شدن به خواجه جان‌شان را از دست می‌دادند. (ن. ک: پولاک، ۱۳۶۸: ۱۷۸). برخی از کودکان را نیز برای خدمت غلامی در حرم‌ها به زور از خانواده‌های‌شان می‌ربودند و دختران‌شان را به عنوان کنیز به مسلمانان می‌فروختند. (ن. ک: دومرگان، ۱۳۳۸: ۳۷۶/۱؛ دروویل، ۱۳۳۷: ۱۳۰).

نوکران دیگری بودند که بر آن‌ها نام "بچه" گذاشته بودند و می‌بایستی خودشان خرج خود را درمی‌آوردند و به آن‌ها فقط در دو موقع از سال، یعنی عید قربان و عید نوروز، غذا داده می‌شد و اگر یک سال تمام کار می‌کردند، احیاناً لباس هم دریافت می‌کردند. این نوکران معمولاً از راه خرید برای خانه ارباب و از محل هدایا و انعام‌هایی که

دریافت می‌کردند، آن‌قدر مداخل و درآمد داشتند که می‌توانستند مخارج خود را تأمین کنند. هرکس که کاری داشته و می‌خواست آقا را ملاقات کند و هر فروشنده‌ای که می‌خواست جنس خود را به آقا عرضه کند، تا انعام و پول خوبی به نوکرها نمی‌داده است، به داخل خانه راه پیدا نمی‌کرد. این قبیل بچه‌ها و به اصطلاح نوکران بی‌جیره و موجب، به طور مرتب سر کار خود حاضر نمی‌شدند و غالباً در کوچه و خیابان و بازار پرسه می‌زدند. به ارباب‌های خود می‌نازیدند و به آن‌ها افتخار می‌کردند و هر چقدر ارباب‌شان مهمتر و مشخص‌تر می‌بود، آن‌ها خود را بزرگتر و برتر از نوکران دیگر می‌شمردند و غالباً میان نوکران شخصیت‌ها بر سر این‌که ارباب آن‌ها مهمتر است، نزاع و زد و خورد روی می‌داد. گاه طرفین با چاقو یا سلاح دیگر به جان هم می‌افتادند و تلفاتی به‌بارمی‌آوردند و در این ماجراها، ارباب‌ها هم جانب نوکران خود را می‌گرفتند و به شدت از آن‌ها حمایت می‌کردند و اگر نوکران آن‌ها کتک می‌خوردند، این امر را اهانتی به خود تلقی می‌کردند. (ن. ک: بروگش، ۱۳۶۷: ۱/ ۱۷۴).

۳. نتیجه‌گیری

اقتصاد ایران در عصر قاجار، در مدار اقتصاد جهانی قرار گرفت. اما این ورود به حاشیه اقتصاد جهان بود و ایران از منظر اقتصادی در برآیند نهایی، کشوری وابسته شمرده می‌شد. این وابستگی پیامدهای ناگواری در حیات اجتماعی و اقتصادی ایرانیان داشت که یکی از پیامدهای آن، اشتغال بیش از پیش کودکان و بسته شدن نطفه پدیده کودکان کار بود. کودکان در عصر قاجار به دلایل مختلفی چون فقر خانواده، قحطی و گرسنگی، آموختن حرفه‌ای برای ایام بزرگسالی و به دلیل نبود آموزش مناسب و برخی هم از روی علاقه، به مشاغل مختلفی روی می‌آوردند و کار می‌کردند. از شغل‌ها و کارهایی که کودکان در عهد قاجار انجام می‌دادند: صنایع دستی و کارهای خدماتی از جمله: قالی‌بافی، شال‌بافی، ابریشم‌بافی، پشم‌چینی، نخ‌ریسی و خیاطی بود. اغلب کودکان کار ناگزیر به کارکردن در شرایط سخت و دشوار و ناعادلانه بودند. حقوق آنان بسیار ناچیز بود. از نظر بهداشتی نیز دچار انواع بیماری‌ها می‌شدند که سبب مرگ برخی از آن‌ها می‌شد. این کودکان از نظر آموزشی رها شده بودند و تفریح و بازی‌های کودکانه پدیده‌ای ناآشنا برای‌شان بوده است.

منابع

- اسکرین، سرکلارمونت (بی تا). جنگ جهانی در ایران. مترجم غلامحسین صالیح‌ار. تهران: اطلاعات.
- انه، کلود (۱۳۷۰). گل‌های سرخ اصفهان، ایران با اتومبیل. چ ۱. مترجم فضل‌الله جلوه. بی جا: روایت.
- انه، کلود (بی تا). اوراق ایرانی، خاطرات سفر کلودانه در آغاز مشروطیت. مترجم ایرج پروشانی. بی جا: بی نا.
- اوین، اوژن (۱۳۶۲). ایران امروز، سفرنامه و بررسی‌های سفیر فرانسه در ایران، ۱۹۰۷-۱۹۰۶، ایران و بین‌النهرین. چ ۱. مترجم علی اصغر سعیدی. بی جا: نقش جهان.
- اورسل، ارنست (۱۳۸۲). سفرنامه قفقاز و ایران. چ ۱. مترجم علی اصغر سعیدی. بی جا: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

- بایندر، هانری (۱۳۷۰). سفرنامه هانری بایندر، کردستان، بین‌النهرین و ایران. چ ۱. مترجم کرامت‌الله افسر. تهران: فرهنگسرا.
- براون، گرانویل (۱۳۸۱). یک سال در میان ایرانیان. چ ۱. مترجم مانی صالحی علامه. تهران: ماه ریز.
- بروگش، همیش (۱۳۶۷). سفری به دربار سلطان صاحبقرانی، سفیر پروس در ایران. چ ۱. مترجم مهندس کردیچه. تهران: اطلاعات. جلد ۱ و ۲.
- بروگش، همیش (۱۳۷۴). در سرزمین آفتاب، دومین سفرنامه همیش بروگش، تصویری از ایران سده نوزدهم. چ ۱. مترجم مجید جلیلود. تهران: مرکز.
- بن تان، اگوست (بی تا). سفرنامه اگوست بن تان. مترجم منصوره نظام مافی اتحادیه. بی جا: بی نام.
- بنجامین، س-ج-و (۱۳۶۳). ایران و ایرانیان عصر ناصرالدین شاه، نخستین سفیر ایالات متحده آمریکا در ایران. چ ۱. مترجم محمد حسین کردیچه. بی جا: جاویدان.
- پولاک، یاکوب ادوارد (۱۳۶۸). سفرنامه پولاک، ایران و ایرانیان. مترجم کیکاووس جهاندار. تهران: خوارزمی.
- تلگرافچی، (۱۳۵۲). سفرنامه تلگرافچی فرنگی. به کوشش ایرج افشار. فرهنگ ایران زمین. ش ۱۹: ۲۶۰-۱۸۳.
- جوه، سوزوکی شین (۱۳۹۳). سفرنامه سوزوکی شین جوه، سفر در فلات، ۱۳۲۳ ه ق/ ۱۹۰۶-۱۹۰۵ م، پیاده گردی راهب بودایی ژاپنی در شمال و شرق ایران، به پیوست مقاله انتقادی درباره نهضت مشروطه‌خواهی. مترجم هاشم رجب‌زاده و کینچی نه اورا. تهران: طهوری.
- دروویل، گاسپار (۱۳۴۸). سفرنامه دروویل. چ ۲. مترجم جواد محیی. تهران: کتابخانه ملی.
- دوشسوار، کنت ژولین دو (۱۳۷۸). خاطرات سفر ایران. مترجم مهران توکلی. تهران: نشر نی.
- دوگوبینو، کنت (۱۳۸۳). سه سال در آسیا، ۱۸۵۸-۱۸۵۵. مترجم علیرضا هوشنگ مهدوی. تهران: قطره.
- دومرگان، ژاک (۱۳۳۸). هیئت علمی فرانسه در ایران، مطالعات جغرافیایی. ج ۱. مترجم کاظم ودیعی. تبریز: چهر.
- دومرگان، (۱۳۳۵). سفرنامه دومرگان. مترجم جهانگیر قائم مقامی. تهران: طهوری.
- دیولافوا، مادام ژان (۱۳۷۱). ایران، کلد و شوش، مادام ژان دیولافوا، شوالیه لژیون دونور، افسر اکادمی، با ۳۳۶ کلیشه روی چوب از روی عکس‌های مولف و دو نقشه، پاریس ۱۸۸۷ م. چ ۵. مترجم علی محمد فره‌وشی. تهران: دانشگاه تهران.
- رایس، کلاراکیور (۱۳۸۳). زنان ایرانی و راه و رسم زندگی آنان. مترجم اسدالله آزاد. تهران: کتابدار.
- رنه د، هانری (۱۳۳۵). سفرنامه از خراسان تا بختیاری. مترجم همایون فره‌وشی. تهران: امیرکبیر.
- ریچاردز، فرد (بی تا). سفرنامه فرد ریچاردز. مترجم میهن دخت صبا. بی جا: بی نا.

- سایکس، ال.کنستانس (۱۳۹۵). *سراسر ایران بر پشت اسب*. چ ۱. مترجم محمدعلی مختاری اردکانی. کرمان: مرکز کرمانشناسی.
- سایکس، سرپرسی (۱۳۳۶). *سفرنامه ژنرال سرپرسی سایکس یا ده هزار میل در ایران*. چ ۲. مترجم حسین سعادت نوری. تهران: اتحاد.
- سرنا، کارلا (۱۳۶۲). *آدم‌ها و آیین‌ها در ایران*. مترجم علی اصغر سعیدی. بی جا: نقش جهان.
- سولتیکف، الکسیس (۱۳۶۵). *مسافرت به ایران*. چ ۲. مترجم محسن صبا. تهران: علمی و فرهنگی.
- فریزر، جیمزبیلی (۱۳۶۴). *سفرنامه فریزر، معروف به سفر زمستانی*. چ ۱ و ۲. مترجم منوچهر امیری. چاپ اول. تهران: توس.
- فووریه، ژوآنس (۱۳۸۵). *سه سال در دربار ایران، از ۱۳۰۶ تا ۱۳۰۹ ه.ق*. مترجم عباس اقبال. تهران: نشر علم.
- کرزن، جرج.ن (۱۳۴۷). *ایران و قضیه ایران*. چ ۱. مترجم وحید مازندرانی. تهران: علمی فرهنگی.
- کرزن، جرج.ن (۱۳۷۳). *ایران و قضیه ایران*. چ ۱ و ۲. چ ۴. مترجم وحید مازندرانی. تهران: علمی فرهنگی.
- کوپر، مریان سی (۱۳۴۳). *سفری به سرزمین دلاوران*. مترجم امیرحسین ظفر ایلخان بختیاری. تهران: تابان.
- گروته، هوگو (۱۳۶۹). *سفرنامه گروته*. مترجم مجید جلیلود. تهران: مرکز.
- لایارد، سراستن هنری (۱۳۶۷). *سفرنامه لایارد یا ماجراهای اولیه در ایران*. چ ۱. مهرباب امیری. بی جا: وحید.
- مامونوف، ن.پ (۱۳۰۹). *حکوت تزار و محمدعلی میرزا*. مترجم شرف‌الدین میرزا قهرمانی. تهران: اطلاعات.
- مک گرگر، سی. ام (۱۳۶۶). *شرح سفری به ایالت خراسان*. چ ۱. مترجم مجید مهدی زاده. مشهد: آستان قدس رضوی.
- مکین روز، الیزابت (۱۳۷۳). *با من به سرزمین بختیاری‌ها بیا*. چ ۱. مترجم مهرباب امیری. تهران: سعدی.
- نیکتین، موسیوب (۱۳۲۶). *خاطرات و سفرنامه موسیوب نیکتین، کنسول سابق روس در ایران با مقدمه‌ای از استاد ملک الشعرای بهار*. چ ۱. مترجم علی محمد فره‌وشی. تهران: کانون معرفت.
- نیکتین، موسیوب (۱۳۲۹). *ایرانی که من شناختم*. مترجم فره‌وشی. تهران: کانون معرفت.
- وست، ویتاسکوئل (۱۳۷۵). *مسافر تهران*. مترجم مهران توکلی. تهران: فاروس.
- وستون، اف-ال-بردهار ولد-اف (۱۳۷۶). *گشت و گذاری در ایران بعد از انقلاب مشروطیت*. چ ۱. مترجم علی اصغر مظهری کرمانی. تهران: نشر جانان.
- ویشارد، جان (۱۳۶۳). *بیست سال در ایران*. چ ۱. مترجم علی پیرنیا. بی جا: نوین.
- ویلز، (۱۳۶۸). *ایران در یک قرن پیش*. چ ۱. مترجم غلامحسین قراگوزلو. بی جا: اقبال.
- هدین، سون (۲۵۳۵). *کوی‌های ایران*. چ ۱ و ۲. چ ۱. مترجم پرویز رجبی. بی جا: توکا (نقش جهان).

هردوان، ژاک (۱۳۲۴). در آفتاب ایران. مترجم مصطفی مهذب. بی جا: چهر.

هیل، اف (۱۳۷۸). نامه‌هایی از قهستان. ج ۱. مترجم محمدحسین گنجی. خراسان: آستان قدس رضوی.

References

- Anet, C. (1991). Les roses d'Is pahan la perse en automobile (F. Jelveh, Trans.). No place: Ravayat. (In Persian).
- Claude, A. (n.d.). *Feuilles persanes*, 1924 (I. Proshani, Trans.). Unplaced: Nameless. (In Persian)
- Bontemps, C. (n.d.). *Travelogue of Bontemps Auguste. Travelogue of August Ben Tan* (M. Nizam Mafi Etehadiye, Trans.). Unplaced: Nameless. (In Persian)
- Benjamin, S. (1984). *Persia and the Persias* (M. H. Kurdbeche, Trans.). First edition. Unplaced. (In Persian)
- Binder, H. (1991). *Au Kurdistan en Mesopotamie ET en Perse (mission scientifique du Ministere de l'Instruction publique)*. (K. Afsar, Trans.). First edition. Tehran: Farhangsara. (In Persian)
- Brugsch, H. (1988). *Reise der K. preussischen Gesandtschaft nach Persien 1860 und 1861* (Vols. 1–2) (M. Kurdache, Trans.). First edition. Tehran: Information. (In Persian)
- Brugsch, H. (1995). *Im lande der Sonne* (M. Jalilvand, Trans.). First edition. Tehran: Central. (In Persian)
- Browne, E. (2002). *A year amangst the Persians: impressions as to the life, character* (M. Salehi Allameh, Trans.). First edition. Tehran: Mahriez. (In Persian)
- Cooper, M. (1964). *Grass, 1925* (A. H. Zafar Ilkhan Bakhtiari, Trans.). Tehran: Taban. (In Persian)
- Curzon, G. (1968). *Persia and the Persian question, 1966* (Vol. 1) (V. Mazandarani, Trans.). Tehran: Scientific and Cultural. (In Persian)
- Curzon, G. (1994). *Persia and the Persian question, 1966* (Vols. 1–2) (V. Mazandarani, Trans.). Fourth edition. Tehran: Scientific and Cultural. (In Persian)
- Dieulafoy, J. (1992). *Une amazone en Orient: du Caucase à Ispahan, 1881-1882* (A. M. Farhoshi, Trans.). Fifth edition. Tehran: University of Tehran. (In Persian)
- Gobineau, J. (2004). *Trois ans en Asie: de 1855 an 1858* (A. H. Mahdavi, Trans.). Tehran: Ghatre. (In Persian)
- Drouville, G. (1969). *Voyage en Perse pendant les annees 1812 ET 1813* (J. Mohi, Trans.). Second edition. Tehran: National Library. (In Persian)
- Morgan, J. (1959). *A Journey through Azerbaijan and persian kurdistan* (Vol. 1) (K. Wadie, Trans.). Tabriz: Chehr. (In Persian)
- Rochechouart, J. (1999). *Sourenirs d'un voyage en Perse* (M. Tavakoli, Trans.). Tehran: Ney Publishing. (In Persian)
- Feuvrier, J. (2006). *Trois ans a la cour de perse* (A. Iqbal, Trans.). Tehran: Science Publication. (In Persian)
- Fraser, J. (1985). *A winter's Journey (Tatar) from Constantinople to Tehran* (Vols. 1–2) (M. Amiri, Trans.). First edition. Tehran: Tos. (In Persian)
- Grothe, H. (1990). *Wanderungen in persien* (M. Jalilvand, Trans.). Tehran: Central. (In Persian)
- Hedin, S. (1977). *Zu land nach Indien, 1921* (Vols. 1–2) (P. Rajabi, Trans.). First edition. Unplaced: Tuka (Naghsh Jahan). (In Persian)
- Hardouin, J. (1945). *Au soleil de Perse, 1929* (M. Mehzab, Trans.). Unplaced: Chehr. (In Persian)
- Hale, F. (1999). *Na, ahayi AZ Qohestan* (M. H. Ganji, Trans.). First edition. Khorasan: Astan Quds Razavi. (In Persian)
- Suzuki, Sh. (2014). *Perushiya kogen rioko-ki* (H. Rajabzadeh Kinji E Ora, Trans.). Tehran: Tahori. (In Persian)
- Layard, A. (1988). *Early adventures in Persian Susians* (M. Amiri, Trans.). First edition. Unplaced: Vahid. (In Persian)
- Mamomontov, N. (1930). *the rule of Tsar and Mohammad Ali Mirza* (S. Mirza Garhamani, Trans.). Tehran: Information. (In Persian)

- Macbean Ross, E. (1994). *A Lady doctor in Bakhtiari land* (M. Amiri, Trans.). First edition. Tehran: Saadi. (In Persian)
- MacGregor, Ch. (1987). *Narrative of a journey through the province of Khorassan and on the N. W. frontier of Afghanistan in 1875* (Vol. 1) (M. Mehdizadeh, Trans.). Mashhad: Astan Quds Razavi. (In Persian)
- Morgan, J. (1956). *De Suse Au louvre Aventures d UN convoi d antiquites enter Suse ET la mer* (J. Ghaem Maghamie, Trans.). Tehran: Tahori. (In Persian)
- Nikitin, V. (1947). *L'Iranien que j'ai connu: Mémoires de Basil Nikitin, consul de Russie en Iran, with an introduction by Malek Shaarai Bahar* (A. M. Farhoshi, Trans.). First edition. Tehran: Kanun Marafet. (In Persian)
- Nikitin, V. (1950). *L'Iranien que j'ai connu* (Faruwashi, Trans.). Tehran: Kanun Marafet. (In Persian)
- Aubin, E. (1983). *La Perse d'aujourd'Hui: Iran. Mésopotamie* (A. A. Saidi, Trans.). First edition. Unplaced: Naqsh Jahan. (In Persian)
- Polak, J. (1989). *Persien: Das Land und seine Bewohner: ethnographische Schilderungen* (K. Jahandari, Trans.). Tehran: Kharazmi. (In Persian)
- Allemagne, H. (1956). *Du Khorassan au pays des Backhtiaris: trois mois de voyage en Perse* (H. Farhvoshi, Trans.). Tehran: Amir Kabir. (In Persian)
- Rice, C. (2004). *Persian women* (A. Azad, Trans.). Tehran: Librarian. (In Persian)
- Richards, F. (n.d.). *A Persian Jounney* (M. Daught Saba, Trans.). Unplaced: Nameless. (In Persian)
- Skrine, C. (n.d.). *World war in Iran* (G. Salehiar, Trans.). Tehran: Information. (In Persian)
- Serena, C. (1983). *Hommes et choses en perse* (A. A. Saidi, Trans.). Unplaced: Naghsh Jahan. (In Persian)
- Saltykov, A. (1986). *Voyage en perse traduit enpersan* (M. Saba, Trans.). Second edition. Tehran: Scientific and Cultural. (In Persian)
- Sykes, E. (2016). *Through Persia on a side-saddle, 1898* (M. A. Mokhtari Ardakani, Trans.). First edition. Kerman: Kermanology Center. (In Persian)
- Sykes, P. (1957). *Ten thousand miles in Iran* (H. Saadat Nouri, Trans.). Second edition. Tehran: Etehad. (In Persian)
- Schindler, A. (1973). *Trip to the south of Iran*. Through the efforts of I. Afshar. *The culture of Iran, the land*, 19, 183–260. (In Persian)
- Orsolle, E. (2003). *Le Caucase et La perse..* (A. A. Saidi, Trans.). First edition. Unplaced: Institute of Human Sciences and Cultural Studies. (In Persian)
- Sackville-West, V. (1996). *Passenger to Tehran* (M. Tavakoli, Trans.). Tehran: Faros. (In Persian)
- Bird, F. (1997). *Modern Persia and its Capital and an account of an ascent of mount Demavand* (A. A. Mazhari Kermani, Trans.). First edition. Tehran: Janan Publication. (In Persian)
- Wills, Ch. (1989). *the land of the lion and sun* (G. Karagozlu, Trans.). First edition. Unplaced: Iqbal. (In Persian)
- Wishard, J. (1985). *Twenty years in persia* (A. Pirnia, Trans.). First edition. Unplaced: Nuwin. (In Persian)